С.А. Наркеев

Түштүк Кыргызстандагы кокон бийлигине каршы элдик көтөрүлүш жана элдик оозеки чыгарма

Көтөрүлүштүн башталышы (көтөрүлүштүн биринчи мезгили)

Жай айынын биринде,
Жайлоодо жүрдүк кечинде.
Жамы журтту чакырып,
Колго курал алалы,
Кыргыз менен кыпчакка,
Кабарды элге айталы.

Касан менен Чартакты,
Кудаярдан алайлы,
Андан ары кол топтоп,
Ордону басып алалы,
Кыргыздын ханы болсун деп,
Болот хан деп жар салып.
Ордону колго алалы[1].

Бул күрөш алгачкы жалпы элдик күрөштүн башаты болгон. Аксыдагы көтөрүлүштүн башында Исхак, идеолог катарында Шер датка, Мусулманкулдар турган. Ырда айтылгандай адегенде көтөрүлүшчүлөр элди күн-түндөп тоолуктарды топтошуп Касан, Чартакты Кудаярдан тартып алууну ишке ашырууга киришет, бирок кокондун аскерлери менен кагылышуу катуулаган. Натыйжада элдик кошуун менен чоң кармашуу болуп, мында Чартактын беги саруу Кедейбай датканын, Аптабачынын сарбаздары менен салгылашат, күч теь келбей көтөрүлүшчүлөрдүн ордого Болот ханды отургузуу ойлору ишке ашпай калат, кайрадан кезектеги күрөшкө даярдык көрүү үчүн тоо тарапка, Чаткалды карай чегинишет. Ырды бул тууралуу айтылбаса да негизинен көтөрүлүшчүлөр адегенде Касан, Чартак аймактарын каратып алууну көздөгөнү так айтылат.

Натыйжада тоодо Исхактын жоокерлеринин катары тездик менен көбөйө берет жана ага башчылыкты Шер датка, Абдымомун, Мусулманкул, ал эми жалпы жетекчиликти Болот хан колго алган. Чартактын беги Кедейбай датка (Кудаяр хандын бир тууган таякеси, саруу бийи) менен Жаңы-Коргондун беги Алимдин жазалоочу отряддын Сафедбулаң менен Алабуканын ортосунда талкалап, Көкүмбай, Тоголокшайык жана Актам, Найман, Көкжар кыштактарын ээлеп алышты. Элдик айтымдарда Кедейбай датка кыргыз көтөрүлүшчүлөрүнө каршы аскеринин күчүн толук багыштаган эмес деп айтылат жана анын адамдары көтөрүлүшчөлөрдү дилинде колдогон, ошондуктан алар жеңилип берген деп айтылат. Ал эми А.Калбаевдин жазып алган маалыматтарында болсо, анда Кыргыздын ураанын көтөрүп чыккан Аксылык Каработо жана Турдумат ажы эл тарабында болгон деп айтылат. (Каработо, Турдумат ажы тууралуу толук маалымат төмөндө айтылат. Элдик акын, журналист А.Калбаевдин маалыматынын негизинде.) Ал учурда Аксыда гана эмес башка аймактарда да, аларды колдоп, Кудаярдын бийлигине каршы көтөрүлүштөр болуп турган. Маселен, Кадамжай, Ноокат, Алай аймактарында көтөрүлүштөр башталды. Балким көтөрүлүш болуп жаткан аймактардагы кыргыздын азаматтары күн мурунтан бири-бири менен кабарлашып алып, андан соң гана көтөрүлүштү баштаган болуш керек.

Мулла Халбек Ибн Муса Андижанинин ырында:

Эмир Музаффар абийир албай,
Эч жерге токтобой кайтты шашып.
Кокон калды Кудаяр хан колунда.
Эмир кетти Бухаранын жолунда.
Ферганнанын элинен качты ынтымак,
Ортодо алаамат, көп төгүлдү кан.
Наразычылыктардын чеги жок
Ошондуктан тос-тополоң ызы-чуу[2].

Тарыхый жактан карасак, анда Музаффар - бул Бухаранын эмири Саит Музаффар ад-Дин. 1865-жылдары, андан кийин да кокон хандыгына таасир көрсөтүүгө аракет кылган, бирок кыргыздардын тайманбас согуштук аракеттеринен чоочулап, өз жерине кайтууга аргасыз болгон. Ошондой эле ал Курманжан даткага «датка» деген чинин ыйгарган.

---

[11]Ноолук кыргыз Жуманазарова   н энеси Айканыштан жазып алган 92-жашта.
[21]т\з. Т.Кененсариев. Алымкул аталык. Бишкек-Ош.-1999.61-62-бет.

Алай кыргыздары да ханга каршы көтөрүлштү, мунун башында Курманжан датканын уулу Оштун беги Абдылдабек турган. Ушул окуялардан кийин Кудаяр хан жазалоочу сыпайларын жөнөтүп катуу салгылашууларды жүргүздү жана кыргыз менен кыпчакты кырууга буйрук берди, натыйжада 10 миң кыпчак, 20 миң кыргыз үй – бүлөсү менен Кашкардавандын Кырлык, Азирети деген жерине көчө качууга аргасыз болушту. 1873-жылдын май айында Аптабачы баш болгон экинчи 1000 сарбаздан турган жазалоочу отрядын жөнөттү, ал ажылыктан келе жатканда Түрк султаны Абдул-Азизден Орусиядан кокон шаарларын кайтарып алууну суранган. Абдрахман аптабачынын кыргыз-кыпчактардын ичинде кадыры чоң болгон, ошондуктан ал көтөрүлүшчүлөр менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, Шер датка баштаган кыргыз – кыпчак урууларынан турган 40 бийин, өкүл катары Кудаярга жиберишет, Кудаяр элчилердин талабын укпастан, баарынын башын алдыртып салат. Хандын алдына 40 бийдин өкүл катары барышы, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүсү, дагы эле болсо хандан жакшылыкты күтүү болгон, бирок Кудаяр хан кыргыздын 40 уруусунун өкүлдөрүн кабыл алып, бирок, алардын баарынын башын дароо алдырган. Мындай жырткычтык Аксы, Алабука, Чаткал жана Өзгөн, Алай кыргыздарынын кыжырын ого бетер келтирген, натыйжада Фергана өрөөнүнө карай 1873-жылдын июлунда кыргыз жана өзбек, кыпчак көтөрүлүшчүлөрү басып кирди.

Өзгөндү ээлешти, Сох чебинин кол башчысы Алим кичикти (кыпчакты) өлтүрүп салышты. Кырдаалды баамдаган Кудаяр хан Орус бийлигинен жардам сурап, кыргыздарды жамандап Ташкентке кайрылды, бирок Орус бийлиги ички иштерге кийлигишпөөнү чечти. Кырдаалды байкап турган Орус оторчулары Петербургга телеграмма жөнөттү. 1873-жылы Анжыянда кыргыздар менен кыпчактар кайрадан козголушту, кокон армиясы Анжыянды таштап кетүүгө аргасыз болду. Ал армиядагы 3 миңге жакын кыргыз, кыпчак сыпайлар көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кетти. Жергиликтүү 20 дай кокондун акимдери да көтөрүлүш тарапка өтүп кетишет. Бул кабарды уккан Аптабачы колун бириктире албай, абалдын курч экенин сезип, Төрөкоргондо жашырынып калат. Бул аймактагы көтөрүлүштү басууга иниси Султан Мурат бекти жөнөттү, ал Ош, Анжыяндын түштүк тарабын гана баса алды, колго түшкөн көтөрүлүшчүлөрдү дарга асты. Оморбек, Бердибек, Каратай сыяктуу көтөрүлүштүн жетекчилери сыртынан өлүм жазасына буюрулду. Көтөрүлүшчүлөр Анжыян шаарын ээлешсе да тоо тарапка чегиништи. Демек, көтөрүлүшчүлөрдүн эң таянган плацдармы тоо жана тоолук кыргыздар эле. Андан кийин Кудаяр хан Алайдагы сепилдерди бекемдөө үчүн 1873-жылы күзүндө, Алайдагы Дарооткоргон чебинин башчысы Ысмайыл Токсобого жардамга, куралданган аскер жөнөткөн. Тарыхый эмгектерде жүз башы, элүү башы, он башы, кароол беги, мерген ж.б. чиндер айтылат[3]. Көтөрүлүштүн дагы бир очогу 1873-жылы жазында Көкарт өрөөнүндө башталган. Мундуз уруусунан чыккан 35 жаштагы Мамыр Мерген уулунун астындагы көтөрүлүш Жалалабад, Сузак, Ханабад кыштактарын каптады. Элдик маалыматтарда: «Мундуз жана карабагыш, кыпчак урууларынын башын бириктирип, кокондун бийлигин кулатуу жана элдин башына түшкөн оор күндө жетекчи болуп, Кудаярдын бийлигин кулатууну жана элдин бирдиктүү болушун, жалпы чогулган элден суранган экен».

Мундуз, багыш чогулду,
Аларга сарт кошулду.
Кудаярдын бийлигин,
Кулатууга киришти.
Эл башыда туруп Мамыр,
Он миң Адам бирикти,
Кан майданга чыгышты.
Кырсылдашты майданда,
Адам каны агылды.
Набыт болду миңдейи.
Өжөр Мамыр аскери,
Колго курал алышып,
Анжиянга киришти[4].

Алар адгенде Өзгөндү ээледи, ага каршы Кудаяр хан Шахрихандын беги Иса Олуя менен Халназар түрктү жиберди. Мамыр Мерген баштаган кыргыздын кушчу, мундуз, багыш, басыз, карабагыш урууларынын башын бириктирип, Мамыр Ханабад (Соведабад) шаарына басып кирген. Салгылаш талаасында көтөрүлүшчүлөр 300 адамынан ажырайт, колго түшкөндөрдү, жарадар болгондорду колго түшүрүп, 5- 6 кишиден ошол жерлерде казыкка олтургузуп өлтүрүштү. Кудаяр хандын буйругу боюнча «катын –баланы да, кемпир- чалды да

---

[31]Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. Ф., 1989. 307-бет.
[42]Аида Байышбек кызы Базаркоргон району, Б. Кудайбердиевден жазып алган, Акман айылы.

өлтүрүшкөн, боюнда бар аялдардын кардын жарышты[5]». Качкын кыргыздар орус чек арасына да качышкан, ошондой эле айрымдары 1700 үй-бүлө тоо тарапка качкан. Ал эми көтөрүлүшчүлөр хандын аскерлери менен кагылышканда эки тараптан тең жоготуу болгон: көтөрүлүшчүлөрдөн 40 киши, ал эми хандын аскерлеринен 15 киши өлгөн.

Кутчу менен Мундуздан,
Элети көчмөн кыргыздан.
Караүңкүр менен Кавадан,
Арстанбап менен Чарбактан,
Масы менен Шайдандан,
Жалгыз буудан четиден,
Анжияндын бетиден,
Абдылдабек козголуп,
Ак олпокко бөлөнүп,
Ак желекке жөлөнүп,
Абдылдабек дегеним,
Алымбектин баласы,
Ак жолборстой шер байлайм,
Алтын айчыктуу туу кармап,
Бөдөө минип жоо жандап,
Үртүк салды боз атка,
Таярлык кылды казатка.
Тилла калкан кийинип,
Жоо дегенде сүйүнүп,
Эңкейиште эр сайып,
Баатыр Мамыр баш болуп,
Айтса көңүл каш болуп[6].

Элдик ырлардагы баяндагы Караүңкүр, Чарбак, Кава, Массы, Арстанбап, Анжиян байыртан кыргыздын байыр алган конуштары, кышкы кыштоолору болуп келген, демек, бул аймактарда Мамыр Мерген жана Абдылдабек үчүн тааныш, киндик кан тамган жерлери болгондуктан, алар жеринин, элинин эркиндиги үчүн хан бийлигине, кыргыз үчүн Алтын айчыктуу туу, ак туу кармап көтөрүлүшкө чыгышкан. Алтын айчыктуу ак туу- бул эркиндиктин, көкө теңирдин ак тилеги болуп саналат, элдин тынчтыкты сүйгөн белгиси эмеспи. Мамыр Мергендин ишеничтүү 100 адамы менен Алайлык кыргыздарга өтүп көтөрүлүшкө үндөгөнүн элдик ырлар да ырастоодо, демек, Абдылдабек менен биригип күрөшкө чыгышкан жана Курманжан датканын уулдары менен бирге кокон бийлигине каршы күрөшүү жөнүндө сүйлөшүү менен күрөшкө чыккан, андан соң Тогузторого өтүшкөн. Мындан биз Мамырдын жалпы кыргыз деп хан бийлигине каршы күрөшкө чыккан чыныгы элдик патриот баатырды билебиз. Ал 1874- жылы Орус администрациясына кайрылып, орус бийлигине кабыл алууну өтүнөт. Бирок муну орус бийлиги жоопсуз калтырат, кийин 1874-жылы элдик толкундоолор кайрадан башталат. Ушул эле жылы май айында Мамыр Мергенди колдогон Каракулжалык кыргыздардан турган 5-6 миң көтөрүлүшчүлөр Анжыяндан алыс эмес жердеги Коргонбардан сепилин каратып алат, ал эми айрым булактарда Базаркоргон кыштагын каратып алган деп айтылат[7]. Мамыр Мергендин колу элдик ырда он миң деп айтылат, тарыхый булактарда: Анжиянга басып киргенде 5-6 миң адам болгон деп айтылат.

Демек, Анжиян аймагына жана Коргонбардан чебин алгандан кийин ал жердеги жоокерлер, калк менен бирдикте бери эле дегенде 8-9 миң жоокери болушу ыктымал. Анын аскерлеринин жеңилиши, кокон аскерине караганда начар куралданган, согуш эрежесин анча билбегендик жана уюмдашуунун начардыгы да тескери таасирин тийгизген. Мамыр орус бийлигинен колдоо табууга жана алар менен келишим түзүп, падышанын бийлигин таанууну көздөп 1700 түтүн мундуз кыргыздарынын атынан кат менен кайрылган, тилекке каршы жоопсуз калтырылган. Мына ушул чабуулда Мамыр Мерген кокон бийлигин колдогон сарттарды, анын колдоочуларын көгөнгө байлап сабагандыгын эл азыр да эскерет. Мамыр Мергендин толук аракетин төмөндөгү ыр саптарынан ачык көрүнөт:

Баатыр Мамыр баш болуп,
Айтса көңүл каш болуп,
Орокчусун чогултуп
Фурсат берсе алам деп,
Азим шаар Коконго.
Ханы лашкар болом деп,
Файы такка минем деп,
Улук улуктугун билгизип,
Ариет үчүн чеп байлап,
Ак боз атка пар байлап,
Алтымыш күндөн көп байлап,
Сепкилдүү атка пар байлап,
Сексен күндөн көп байлап[8].

[53]Кыргызстан тарыхы Б.,2003. 244-бет.
[61]Т\з: Капаров А, Акматов М.   Курманжан датка. Ош.,1991.34-бет.
[72]Урстанбеков Б, Чороев Т. Кыргызстан тарыхы. Ф.,1990. 113-бет.
[81][illegible] -1991-[illegible]. 3 4-[illegible].

Демек, Мамыр Мерген Анжиян, Ош, Алай, Аксы аймактарындагы, деги эле түштүк жана түндүк аймагында жашаган кыргыздарды бириктирүүгө аракет жасаган деп түшүнсөк болот, ошондуктан ал Алайда, Өзгөн, Каракулжада, Токмок аймактарында болгон, себеби таяныч издеген жана   Кокон шаарын, хандыгын алууга аракеттенгени ырда айкын көрүнөт жана да ал Кокондо Лашкар болууну көздөгөнүн айтса, сексен күн дегени бул, эки айлап күрөшкө даярданганын билебиз жана да ал атайын сепкилдүү сексен ат менен күрөшкө кирген болуу керек, анткени сепкилдүү ат кыргызда чабдар ат, ыйык ат катары эсептелет эмеспи. Тилекке каршы, көтөрүлүшчүлөрдү 2 миң сарбаздан турган хандын аскери басып коюшат. Көтөрүлүшчүлөрдүн бир нечеси туткунга түшөт. Ал эми Мамыр Мерген уулу Нарын тараптагы Капка өрөөнүнө качып кетет.

Кокон бийлигинин өтүнүчү боюнча Токмок уездинин башчысынын буйругу менен 1874-жылы 15-июлда кармалып, «көтөрүлүштүн чордонунан алыстатуу жана орус ээликтериндеги кыргыздарды кокон тополоңунан тартууга мүмкүнчүлүгүн жоготуу» максаты менен Лепси уездине (Казакстан) камакка салынды[9]. (1877-жылы гана энесинин суранычына байланыштуу Мамыр Мерген уулу Анжыян уездине тымызын көзөмөлдөнүп туруу укугу менен кайтып келген[10]). Ал эми көтөрүлүштүн башчысы катарында жана кыргыздын кызыкчылыгын көздөгөн Болот ханды хандык тактыга отургузуу аземин ырларда:

Кыргыз, кыпчак бирикти,
Өзбек менен тажиги,
Башын ийкеп турушту,
Ак боз жылкы аталды,
Касанды бүгүн алабыз,
Кудаярга чатак салабыз,
Андижанды алабыз,
Алты күндүн ичинде,
Коконго тууну саябыз.
Хан Болотту ордодо,
Кыргыздан хан кылабыз.
Бүтүн кыргыз, кыпчак элинен,
Өзбек эли кошулуп,
Туранга ураан салабыз!
Манас ата колдосун!

Экинчи жолу Болот хан,
Жалпы журттан бата алды,
Болот хан деп кыйкырып,
Кыргыз, кыпчак турушту.
Тишин бизге кайраган,
Кудаярлар оңбосун!
Кылычын бизге кайраган,
Кылмышкер оңбосун,
Обдулуп бизге кол сунган,
Орусуң деги оңбосун,
Ороңдоп келген орусуң,
Ордунда туруп жок болсун!
Орус, орус жок болсун,
Орусту ичтен колдогон,
Жети атасы оңбосун! [11]

1874- жылдын июлунда кайрадан Искактын жетекчилигинде, анын курамына кыргыздар, кыпчактар, өзбек дыйкандар биригип, көтөрүлүш башталды. Анын кабарын Аксы эли гана эмес, бүтүндөй Фергана аймагы да укту. Искак Болоттун ишенимдүү адамдары Алымкул аталыктын тууганы Мусулманкул жана Момун Шамурзак уулу болгон. Ал эми Аксыда эл кайрадан Искак менен бирге Кокон бийлигине каршы көтөрүлүшөт, ошондуктан окумуштуу А.Хасанов Полот ханды 1873- жылдан баштап эле түштүк кыргыздарынын көтөрүлүшүнүн башчысы болгонуна каршы пикирин айткан, ал эми Н.Корытов болсо Кыргыздын көтөрүлүшчүлөрүнүн башчысы болгон деген көз карашты карманат, биз да бул көз карашка кошулабыз.

Ал эми Момун 1874-жылы 24-августта эле кармалып Олуяата түрмөсүндө отурат. Ырда айтылгандай 1875-жылы 27-сентябрда Ботокарада экинчи жолу Искак кайрадан хан көтөрүлөт, ал мезгилде Абдымомун Искактын жанында болгон. Бул учурда ал түрмөдөн качып чыгып, барып кошулган деген ойду тарых булактары ырастайт. Ошентип 10 миң көтөрүлүшчү Чаткалдан чыгып, Чартак, Жаңыкоргон чептерин алды, андан соң кокондун 400 кишиден турган сарбаздарын талкалап, 1874-жылдын 1-августуна чейин Сафидбулан, Чартак, Жаңыкоргон чептерин каратып алгандан соң, Касан шаарын согушсуз каратып алды. Аларга каршы Кудаяр хан 7 миң жакшы куралданган аскерин, 1000 сарбаздан турган сарбаздарын жана Аптабачыны, Иса-Олуяны жөнөттү, алар менен айыгышкан кармашуу Төрөкоргондун

---

[9]2□ □□□□.-7 5-□.-7 15-1□□.-61-□□.-1 55-□□□□□. (□.□ □□□□□□□□□□□□□ □□□□□□ □□□ -□□□□□□ □ □□□□□□.)
[10]3□ □□□□.-19 -□. -1-□□. −275-□□.-2 4-□□□□□. □□□□□□□ □. □□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□ □ □□□□□□□ □ 50-70□□ □ I□ □ □□□. □, 1961.101-□□□.
[11]4□□□ □□□□□ □ □□□□□□. □□□□□□ □□□ □□, □□□□□ □□□□□□. 6 9 □□□□□, □□□□□ □□□□□□. □□□□ □ □□ □□□□□□□□□ .

жанында болду. Салгылашуудан эки тараптын адамдарынан чоң жоготуу болуп, көтөрүлүштүн башчыларынын бири Мусулманкул каза болот, колго түшкөн 1000 деген адамды дарга асты. Алабука, Өрүктү, Касансай айылдарын кокон аскерлери талап тоношту. Ийгилик менен Коконго келген Аптабачыга Кудаяр хан «парваначы» титулун ыйгарды. Көтөрүлүшчүлөрдүн качкандары тоо таянып кетти, ал эми Момун Чаткал тарапка чегинди. Искак, Кудаяр хандын аскер башчылары Абдрахман аптабачынын, Жолдош паңсаттын ырайымсыз жазалоо аракеттерине жооп кылып, 1874-жылдын 1875-жылга караган кыш мезгилинде Чаткал, Чанач, Алабука, Афлатун, Карасуу, Падышаата аймактарын кыдырып, элди көтөрүлүшкө үндөп жүрдү[12]. Ошол учурда Чаткалдагы Момунду Казак орустар коштогон Чаткалдык элчилердин коштоосу менен сүйлөшүүлөр жүрөт. Буга макул болуп, алданып калган Момунду Орус бийлиги 1874-жылы 24-августта Идрисатада кармашат деп билдирет Т.Кененсариев, ал эми аны Олуяатадагы түрмөгө олтургузулгандан көп өтпөй, түрмөдөн Момундун качып кеткендигин Б.Жамгырчинов өз изилдөөсүндө ырастайт.

1. Ошентип көтөрүлүштүн биринчи мезгили кокон бийлигинин салык саясатына, кыргыздын мамлекеттүүлүгүн түзүүгө жана Кудаярдын деспоттук бийлигине каршы багытталган.
2. 1873-1874-жылдагы көтөрүлүш ар кайсы аймакта болгон менен бардык көтөрүлүшчүлөр бири-бири менен чабармандары аркылуу аймактын алыстыгына байланыштуу, кабарлардын кечигип жетишине карабастан көтөрүлүшчүлөр ар кайсы аймакта чыкса да, алардын наразылыктары, талаптары элдин эркиндиги бириктирип турган. Демек, элдик ырлар бул маалыматтарды ырастап жатат.
3. Башка улуттун өкүлдөрү коконго каршы болсо да ойлорун кыргыздарга окшоп ачыкка чыгара алышпады, тек гана моралдык жактан кээ бирлери гана колдоп турушту. Көтөрүлүштүн жетекчилери негизинен кыргыздын ак сөөк манаптары, башкача айтканда Шер датка, Искак, Мамыр Мерген, Абдымомун, Мусулманкул сыяктуу инсандары жана жалпы эле элеттик кыргыздар болушкан.
4. Көтөрүлүшчүлөрдүн бир тарабында Мамырдын алтын айчыктуу туусу болгондугу жана Алайлык Курманжан датканын уулу Абдылдабек менен бирге хан бийлигине каршы күрөшүү болсо, экинчи жагынан Аксы, Чаткал тарапта Шер датка, Абдымомундардын аракети жалпы кыргыздын тилетештигинин, мамлекеттүүлүгүн түзүү аракети бир экендигинен кабар салып турат.
5. 1873-1876-жылдардагы көтөрүлүш эң ириде Кыргыз элинин эркиндик, мамлекеттүүлүк, өз алдынчалуулук үчүн күрөшүүсүнүн «кыргыз ыкмасы» болгон.

---

[12]1□□□□□□□□□□ □. □.,1997- □□□. □□□□□□□□□□□□ □ □□□□□□ □□□□□□□□□ .200-201-□□□.